

Белгасем Мохамед Алі

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕНАСИЛЬНИЦЬКОГО ПРОТЕСТУ В УКРАЇНІ

Belsagem Mohammed Ali. Theoretical and Methodological Aspects of the Study of Nonviolent Protest in Ukraine.

Non-violent protest as a phenomenon of the second half of XX – beginning of XXI century. is political in nature and correlates with the «third wave» of democratization. It is a mass phenomenon due to the global processes of destruction of the colonial system, the disintegration of world system of socialism, the negation of authoritarianism and transition to democracy, a large group of countries in different parts of the globe.

The analysis of theoretical models, approaches, factors, nature, forms and methods of nonviolent protest, as a specific type of social conflict, the modalities for its implementation at the stage of democratic transformation in Ukraine has been shown in the article. The explanation of protest behavior is considered through the concept of relative deprivation of G. Carr, functional and conflict approaches, and the like. At the same time, to limit the understanding of the origins of social and political protest by only the phenomena of deprivation or relative deprivation means to distort its nature in favor of the subjective factors. . Actually, the unsatisfactory conditions of human existence (or perceived in her mind) are being themselves neither sufficient nor even necessary factors of protest behavior. In modern societies the protest potential of social is stipulated by the institutional, organizational, political, and sociocultural factors. The concept of «non-violent political protest» is used by the author in a wide explanation that includes both overt and subtle forms of disagreement with the policy of the authorities, for example, voting «against all». Accordingly, the specified definition differs from the category of «political resistance», which provides clear and conspicuous defiance of the existing government. The methods of political resistance are being classified after three categories: a) protest and persuasion, (b) the non-cooperation and b) intervention. In general, John Sharp has allocated 198 such methods. So non-violent protest is a complex tactic of public action, in which many techniques, a number of mechanisms of transformation, as well as certain norms of behavior are involved.

Non-violent protest and mass manifestations is a result of the accumulation of a critical mass of dissatisfaction with the existing social order. However, certain organized forms, ability to a long confrontation between the authorities and the successful decision of tasks in view, are possible only in the presence of social capital and solidarity between different social groups and strata. Social capital contains such elements of social organization as social networks, social norms and trust that create the conditions for the coordination and co-operation for the sake of the reciprocal benefit. That is, social capital is the aggregate of the actual or potential resources associated with the existing well established network of informal or more or less institutional relations of reciprocity and recognition.

The specifics of the protest activity in Ukraine is that it is a certain illogicality, when bursts of mass protests do not coincide with mass public sentiment associated with falling standards of living or dissatisfaction with the actions of the authorities. This was highlighted in 2004 when, on the eve of the political explosion that has gone down in history as the Orange revolution; none of the social services fixed the readiness of people to protest.

In a stable society the behavior of community members governs the value-normative system both directly through the role of expectations about the behavior, and indirectly, creating awareness. But in an unstable society, where the value-normative system is disrupted and a state of anomie, the behavior is primarily determined by the characteristics of the individual consciousness of its members. Crucial is affective, cognitive and moral potential of the individual characteristics of consciousness and behavior of people.

Key words: Ukraine, social conflict, non-violent protest, forms of political protest, methods of political protest.

Ненасильницький протест, як феномен другої половини XX – початку XXI ст. має політичну природу і корелюється за визначенням С. Гантінгтона із «третьою хвилею» демократизації). Це масове явище обумовлено глобальними процесами руйнування колоніальної системи, розпаду світової системи соціалізму, запереченням авторитаризму і переходу до демократії великої групи країн в різних куточках земної кулі. Ненасильницькі дії засвідчили свою ефективність у боротьбі народів за справедливість. У період між 1990 і

2006 рр. мирні рухи опору досягали повного або часткового успіху приблизно вдвічі частіше, ніж насильницькі [1, с. 16]. Шлях від авторитаризму до демократії позначено наявністю багатьох форм і практик політичної участі громадян, у тому числі й протестного спрямування.

Ненасильницький протест в Україні кінця 1980–2000-х рр., його форми і наслідки, мають багато спільного з масовими виступами населення проти влади в інших країнах світу. Водночас йому притаманні певні характерні риси, пов'язані зі специфікою розбудови демократичного суспільства. Разом із проблемами демократизації, переходу до ринкового господарства, Україні доводиться вирішувати надскладні питання державно-інституційного та громадянсько-національного будівництва («почетвірна трансформація») [2, с. 46].

Фундаментальні засади досліджень соціальної активності і громадянської участі закладено у працях М. Вебера, Г. Алмонда, С. Верби, Р. Дарендорфа, Р. Даля, М. Каазе, А. Маша, Л. Мілбраса, Н. Ная та ін. Соціальний протест як суспільнополітичне явище досліджується в рамках соціології громадських рухів, що сформувалася у другій половині 1960-х рр. як особлива субдисципліна політичної соціології. Зарубіжні дослідники розглядають соціальний і політичний протести в соціально-психологічних концепціях колективної поведінки і відносної депривації, організаційній теорії мобілізації ресурсів, у рамках ціннісно-орієнтованого підходу «нових громадських рухів», у макрополітичному контексті структури політичних можливостей, в культурологічних дослідженнях тощо [3, с. 144].

Проблему ненасильницького протесту піднімали у свої працях вітчизняні дослідники, такі як В. Бортніков, Г. Зеленько, А. Колодій, Н. Ротар, О. Резник, В. Степаненко, О. Чемшит та ін., предметом уваги яких стало вивчення феномену політичної активності та участі. Водночас проблема ненасильницького протесту в Україні, форми якого щороку збагачуються, у науковій літературі достатнього висвітлення не знайшла.

Метою цієї статі є аналіз теоретичних моделей, підходів, чинників, природи, форм і засобів ненасильницького протесту, специфіки його здійснення на етапі демократичної трансформації в Україні.

Вивчення масового ненасильницького протесту закономірно ставить питання про його соціально-економічну та політичну природу. Масові виступи проти пануючого режиму є різновидом соціального конфлікту і відображенням суспільної кризи, що триває в країні. Вітчизняні дослідниці О. Панькова і К. Іващенко у статті, присвяченій страйковому руху в Україні, зауважують, що у соціологічному визначенні ролі соціальних конфліктів у трансформації суспільства, поряд з іншими, набули популярності два підходи – функціональний і конфліктний. Перший із них, так званий ортодоксальний, набув розвитку в межах стабілізаційних концепцій (О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Т. Парсонс та ін.) і передбачає, що будь-які вияви соціального конфлікту, зокрема і різноманітні акції протесту, розглядаються як відхилення від норми, дисфункціональні явища в житті соціуму. Другий підхід, конфліктний (К. Маркс, Г. Зіммель, М. Вебер, Р. Дарендорф, Л. Козер, Дж. Рекс, Е. Маш, Т. Гарр, Дж. Фрімен та ін.), що традиційно розглядається як альтернатива функціональному, інтерпретує протестні дії як природний вияв соціальної активності, спрямований на зміну суспільних відносин. Серед «неортодоксальних» підходів автори згадують підхід, згідно з яким конфлікт є засобом зміцнення, стабілізації наявного стану справ. Слід погодитися і з думкою згаданих авторів про те, що специфіка розвитку страйкового руху в пострадянських державах дає достатньо підстав для аналізу страйків у контексті їхнього впливу на трансформацію суспільної системи загалом [4, с. 236–237].

Серед форм ненасильницьких дій, які довели свою ефективність, слід відзначити такі, як підписання петицій до влади, спрямованих на вирішення актуальних суспільних проблем;

участь у демонстраціях, бойкотах; відмова від співпраці з владою, захоплення державних установ, підприємств; сидячі страйки, блокування дорожнього руху; організація флешмобів, масової ходи, міжнародних акцій солідарності та ін.

Поширеною теоретичною моделлю пояснення причин протестної поведінки є феномен відносної депривації, яку слід відрізнити від явища депривації в її родовому (з точки зору психології) розумінні (від англ. deprivation – втрата, позбавлення). Зокрема, Т. Р. Карр у своїй фундаментальній праці «Чому люди бунтують» дає таке визначення концепту відносної депривації: «Сприйняття індивідами розбіжностей між ціннісними експектаціями і ціннісними можливостями». Ціннісні експектації – це блага і умови життя, на які, як впевнені люди, вони можуть з повним правом розраховувати [5, с. 51, 61]. Факторами депривації можуть бути тривалі економічні негаразди, внаслідок яких значно знижується життєвий рівень населення (інфляція, підвищення цін на товари першої необхідності, продукти харчування і комунальні послуги), втрата соціального статусу, завищені очікування від результатів діяльності новообраних лідерів та урядів, «постреволюційний синдром», тощо.

Водночас обмежувати розуміння витоків соціального і політичного протесту лише явищами депривації або відносної депривації – це значить викривляти його природу на користь суб'єктивних чинників. Насправді, незадовільні умови існування людини (або їх сприйняття такими у її свідомості) самі по собі не є ані достатніми, ані навіть необхідними чинниками протестної поведінки. В сучасних суспільствах протестний потенціал суспільних груп обумовлено інституційними, організаційними, політичними та соціокультурними чинниками.

Масові акції протесту громадськості отримали в науковій літературі різні формулювання: «ненасильницький протест», «громадянський протест», «мирний протест» «ненасильницький рух опору» тощо. Вони відбуваються у життєво важливих для людей сферах: соціально-економічній, політичній, культурнодуховній, міжнародних відносин (особливо коли йдеться про загрозу національному суверенітету). Вони можуть проходити у формі демонстрацій, страйків, ухилення від сплати податків, саботажу, відмови від співпраці з державними інститутами, протестного голосування під час виборів та референдумів та ін.

Відомий вітчизняний дослідник Г. Почепцов у праці «Революція.com. Засади протестної інженерії» наводить сформульовані Інститутом Альберта Ейнштейна в Бостоні десять пунктів, що характеризують ненасильницькі дії:

- ненасильницькі дії не мають нічого спільного із пасивністю і боягузством;
- ненасильницька дія не повинна асоціюватися лише з чисто вербальним або психологічним переконанням;
- ненасильницька дія не будується на уявленні, що усі люди за природою є добрими;
- люди, які здійснюють ненасильницькі дії, не є святими або пацифістами;
- успіх ненасильницької дії не вимагає обов'язкової солідарності стандартів і принципів;
- ненасильницькі дії є як західним, так і східним феноменом;
- у ненасильницькій дії відсутнє уявлення про те, що опонент утримується від використання насилля проти ненасильницьких активістів;
- у ненасильницьких діях немає нічого такого, що запобігало б її використанню і для добрих і для поганих справ;
- ненасильницькі дії не використовуються лише для розв'язання конфліктів усередині демократичних систем;
- ненасильницькі дії не завжди потребують більше часу для перемоги, ніж боротьба за допомогою насилля [6, с. 124–125].

Ненасильницький протест, як політична практика отримав поширення в Індії та США. Ідея громадянської непокорності уряду була викладена в есе американського публіциста та письменника Г. Д. Торо «Про громадянську непокорність» у 1848 р. Зокрема, автор висловлював незгоду з війною, яку вів американський уряд, а також виступав проти інституту рабства. Розмірковуючи над питанням досконалого урядування, побудованого на справедливості, Торо писав, що він як громадянин не є противником уряду як політичного інституту, водночас він закликав вже зараз подумати про кращий уряд: «Якщо кожна людина почне розмірковувати про те, який уряд буде викликати у нього повагу – то це вже є кроком до його появи» [7].

Ідея і практика ненасильницьких дій, застосована М. Ганді в Індії, сприяла отриманню незалежності країни. Його філософія ненасилля (сатьяграха) здійснила вплив на поширення руху прихильників мирних змін. У США ненасильницький протест був реалізований під час боротьби чорношкірого населення проти сегрегації й започаткував Рух за громадянські права. Поштовхом до втілення такої форми політичної боротьби став поступок чорношкірої американки Розі Паркс, яка проживала в Монтгомері (штат Алабама). За законами, що панували в цьому місті, чорні мали право займати в автобусах лише задні місця. Водій міг вимагати від них звільнити суцільний ряд для одного білого або примусити їх стояти, навіть коли були вільні місця. У грудні 1955 р. повертаючись з роботи Р. Паркс сіла в міський автобус й зайняла вільне місце в передньому ряду. Вона відмовилася пересісти за вимогою водія й була заарештована й оштрафована на десять доларів за порушення постанови міської влади. Тоді 26-літній баптистський пастор Мартін Лютер Кінг закликав чорношкіре населення міста у відповідь бойкотувати автобусний транспорт. Через рік після початку бойкоту федеральні суди постановили, що сегрегація на транспорті суперечить положенню конституції про рівність захисту прав громадян. У серпні 1963 р. М. Л. Кінг організував і очолив «марш за робочі місця і свободу», в якому взяли участь 250 тис. американців – чорношкірих і білих. Свідченням ефективності таких дій стало прийняття Закону про громадянські права 1964 р., який став важливим кроком на шляху ліквідації расової дискримінації [8, с. 505–506].

Поняття «ненасильницький політичний протест» автором використовується у широкому тлумаченні, що включає як явні, так і приховані форми незгоди із політикою влади, наприклад, голосування «проти всіх». Відповідно зазначена дефініція відрізняється від категорії «політичний спротив», яка передбачає явну й демонстративну непокорність існуючій владі. Дж. Шарп у відомій праці «Від диктатури до демократії: концептуальні засади здобуття свободи» зауважив, що термін «політичний спротив» уперше в контексті мирних засобів боротьби населення за свої права вжив співпрацівник Інституту Альберта Ейнштейна в Бостоні Р. Хелві. Це – ненасильницька боротьба (протест, втручання або відмова від співпраці), яка ведеться демонстративно, відверто і активно для досягнення політичних цілей. Термін виник у відповідь на плутанину і неправильне трактування понять, що призводили до ототожнення ненасильницької боротьби з пацифізмом та моральною чи релігійною терпимістю. «Спротив» означає зважений виклик органам влади через непокорність, що виключає будь-яке підпорядкування. «Політичний спротив» окреслює середовище, в якому відбуваються певні дії (політичне середовище), а також його мету (політична влада). Переважно термін вживається для позначення відповідних дій населення, спрямованих на те, щоб перейняти контроль над урядовими інституціями шляхом безперервного тиску на їхні джерела влади та зваженого застосування стратегічного планування і необхідних для цього операцій [9, с. 9].

За визначенням сучасних західних дослідниць Е. Чіновет і М. Дж. Стефан, запропонованим у праці «Чому ненасильницький спротив ефективний. Стратегічна логіка

громадянського конфлікту», ненасильницьким спротивом є «форма політичної боротьби та метод застосування сили, котрий, як і мирний опір, перебуває поза межами традиційного політичного життя» [1, с. 22].

Політичному (ненасильницькому) спротиву, за Дж. Шарпом, притаманні такі риси:

- він не сприйматиме те, що остаточний результат визначатиметься засобами боротьби, які обрала диктатура;
- режимові його важко здолати;
- з його допомогою можна ще більше оголити слабкі місця диктатури та ізолювати її від джерел сили;
- його діяльність може бути значно розсосереджена, але водночас він здатний сконцентруватися на досягненні конкретної мети;
- він змушує диктаторів помилятися у розрахунках і діях;
- він здатен успішно залучати великі маси населення, суспільні групи та інституції для боротьби проти брутального панування меншості;
- він сприяє ефективному розподілу влади у суспільстві, а отже, підвищує ймовірність встановлення та підтримання демократичного ладу в суспільстві [9, с. 33].

Методи політичного спротиву класифікують за трьома категоріями: а) протест і переконання; б) відмова від співпраці; в) втручання. До методів ненасильницького протесту та переконання належать переважно символічні демонстрації, включаючи паради, марші та пікетування (всього 54 методи). Відмова від співпраці поділяється на три підгрупи:

а) відмова від соціальної співпраці (16 методів); б) відмова від економічної співпраці, у тому числі бойкоти (26 методів) і страйки (23 методи); в) відмова від політичної співпраці (38 методів). Методи останньої категорії передбачають ненасильницьке втручання за допомогою психологічних, фізичних, соціальних, економічних чи політичних засобів, наприклад, швидке ненасильницьке захоплення або паралельне здійснення влади (41 метод) [9, с. 34]. Загалом виокремлено 198 таких методів. Отже, ненасильницький спротив становить собою складну тактику суспільних дій, яка передбачає багато методів, низку механізмів здійснення перетворень, а також певні норми поведінки.

Ненасильницький протест як поняття є складовою більш широкої наукової категорії – «політична участь». Політична участь як форма залучення широких мас у політику тісно пов'язана з інститутами громадянського суспільства, зокрема масовими рухами, ініціативами, акціями протесту тощо. Аналізуючи специфіку інституційної структури політичної участі, сучасний французький вчений П. Рознавалон зауважує, що у 60–70-ті рр. ХХ ст. про демократію участі говорили представники суспільних рухів, які вимагали нового розподілу влади. Метою було збільшення в такий спосіб ваги громадян за рахунок інституцій і партій. На початку ХХІ ст. основна мета вже інша. Самі владні структури вже майже завжди створюють нові механізми участі. Не виключено, що вони це роблять з метою відновлення власної легітимності. Із виникненням сучасних викликів (проблема генетично модифікованих продуктів, ядерних відходів, нових екологічних та санітарних проблем тощо) владі потрібно організувати більш розвинуті мережі збирання інформації для забезпечення прийняття рішень в обстановці, де збільшується можливість блокування [10, с. 245].

За спостереженням вченого, громадяни вже більше не задовольняються своїм виборчим бюлетенем. Вони є частиною перманентного процесу виявлення думки й реагування в «контрдемократичний» спосіб нагляду, вето і судження, які також, по-своєму, є засобом участі. Але вони також вимагають й інформації, примушуючи владу давати пояснення і обґрунтовувати свої дії, випробовуючи владу, відіграючи роль уважного і суворого свідка, затверджуючи або заперечуючи ухвалені рішення. «Така демократія взаємодії виходить далеко за межі виборно-представницької арени. Дійовими особами в ній виступають

активний світ громадських об'єднань, чий рух видається кооперативним і змагальним дублером влади» – наголошує вчений [10, с. 248–249].

Ненасильницький протест у його масових проявах є наслідком накопичення критичної маси незадоволення існуючими соціальними порядками. Однак певні організовані форми, здатність до тривалого протистояння владі й успішного вирішення поставлених завдань можливі лише за наявності соціального капіталу та солідарності між різними соціальними групами та верствами населення. Як стверджує Р. Патнем, «за аналогією з фізичним і людським капіталом, утіленим у засоби праці і навчання, які підвищують індивідуальну продуктивність, соціальний капітал міститься в таких елементах суспільної організації, як соціальні мережі, соціальні норми і довіра, що створюють умови для координації і кооперації заради взаємної вигоди» [11, с. 78]. Тобто соціальним капіталом є «сукупність реальних чи потенційних ресурсів, пов'язаних з наявною усталеною мережею неформальних або більш-менш інституціолізованих відносин взаємності і визнання» [12, с. 305].

Характерно, що, на відміну від «директивних» методів управління, сучасні соціальні рухи практикують «горизонтальні» методи, засновані на переговорах з метою досягнення консенсусу або, як мінімум, компромісу між опонентами. Політика соціального руху дедалі більше зміщується від управління до регулювання, тобто до процесу, в якому право голосу мають усі зацікавлені сторони. Цей процес спирається на зростання громадянської свідомості у світі, а також мережевий характер сучасних рухів, який полегшує і прискорює обмін інформацією [13, с. 64].

Наочне уявлення про структуру соціального капіталу як підсистеми суспільства дає перелік його функцій, виявлених українськими соціологами під час експертного опитування 2013 р. (табл. 1).

Таблиця 1.

Функції соціального капіталу*Джерело: [12, с. 305].*

Надає можливості зміцнення родинних стосунків і товариських взаємин
Об'єднує людей у соціальні мережі
Залучає людей до спільного обстоювання своїх прав і свобод
Стимулює розвиток відносин взаємодопомоги і співробітництва як норм суспільного життя
Стимулює створення само організаційних осередків
Актуалізує усвідомлення болючих проблем
Поділяє людей на «своїх» і «чужих», багатих і бідних тощо
Сприяє підвищенню суспільної довіри
Сприяє виникненню протестних настроїв і поведінки людей
Сприяє дотриманню справедливості як рівності громадян перед законом
Сприяє прояву особистої відповідальності за стан справ у місті, селі
Стимулює нарощування економічного капіталу
Стимулює розвиток підприємливості
Покращує морально-психологічний клімат у суспільстві
Формує у людей віру в краще майбутнє
Сприяє стабілізації існуючого соціального порядку

Як зазначають провідні вчені Національного інституту стратегічних досліджень Я. Жаліло, К. Кононенко, В. Яблонський, в Україні хронічна для національного господарства інституційна криза перетікає з економічної в соціальну і політичну площину, набуває видимих форм блокування створення соціального капіталу й набуття соціальної легітимності інститутів влади. Як наслідок, відбувається втрата балансу між соціальною, економічною і політичною сферами життя суспільства, що руйнує базу для якісного відновлення і зростання економіки України та розвитку суспільства загалом [14, с. 41].

Солідарність же, як соціальний феномен, можна вважати такою цінністю, яка сприяє консолідації людей із різними переконаннями у боротьбі за свої права та інтереси. За визначенням українських соціологів І. Мартинюка та Н. Соболевої, солідарність характеризується сукупністю таких рис:

1. Об'єктивна функціональна взаємозалежність, взаємодоповнюваність і спільність інтересів індивідів, груп, товариств.
2. Суб'єктивна взаємна симпатія, співчуття, співпереживання, консенсус соціальних акторів.
3. Прихильність акторів до одних і тих же норм і цінностей.
4. Загальна соціальна (групова) ідентичність.
5. Соціальний зв'язок у найширшому сенсі.
6. Соціальна інтеграція.
7. Спільність поглядів і відповідальності акторів.
8. Спільна діяльність для досягнення певної мети.
9. Альтруїстична допомога, взаємодопомога або підтримка соціальних акторів.
10. Моральний обов'язок, заснований на цінності справедливості, який приписує допомагати іншим людям (ближнім, соратникам у спільній справі, нужденним, обділеним долею тощо).
11. Різні форми соціальної, економічної та політичної підтримки, у тому числі з боку держави, спрямованої на покращення становища певних соціальних груп і прошарків, включаючи діяльність інститутів соціального захисту та соціального страхування.
12. Спільна відповідальність за що-небудь (звідси, наприклад, характеристика солідарності як «кругової поруки» та застосування принципу «один за всіх і всі за одного» в словнику В. Даля) [15, с. 175].

За слушним зауваженням вітчизняного політолога О. Майбороди, найбільш руйнівним для солідарності чинником залишається зневіра у справедливість та у можливість її захисту. «Тільки віра у справедливість як зворотній бік солідарності може бути чинником психологічної мобілізації населення» – наголошує вчений [16, с. 377]. Найбільш яскраво солідарність українського народу проявилася під час Помаранчевої революції, Революції гідності та військової агресії проросійських сил проти України.

Важливими для пояснення природи ненасильницького протесту є висновки, зроблені вітчизняним соціологом О. Резніком у праці «Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації». За його спостереженнями, економічне пояснення зростання громадянської активності зводиться до рівня добробуту громадян, Однак не завжди зростання економічного благополуччя спричиняє поширення практик громадянського активізму. З іншого боку, досить проблемним залишається пояснення цього феномену інституціональними передумовами. Перипетії поступу демократизації в Україні загалом не позначились на активності суспільства: спалахи громадянської участі відбувалися незалежно від умов стагнації чи розвитку демократичних інститутів. Поряд з цим, у поясненнях політичної активності суспільства зазвичай роблять спроби виявити політичні

цінності та етичні характеристики соціальних об'єктів, задані тривалим культурним контекстом. Утім, відсутність культурних традицій народовладдя поєднується з відчуженим ставленням населення до влади. Причому сплески масової громадянської активності відбуваються навіть на тлі зниження вербальної готовності до протестних дій. Водночас «зростання протестного потенціалу не супроводжується його реальними поведінковими проявами. Таким чином, проблемну ситуацію можна визначити як існування незіставності готовності до громадянської активності та її фактичних проявів у перехідному суспільстві» – підкреслює вчений [17, с. 5–6].

Специфіка протестної активності в Україні полягає в її певній алогічності, коли сплески масових акцій протесту не співпадають із масовими суспільними настроями, пов'язаними із падінням рівня життя або невдоволенням діями влади. Особливо яскраво це проявилось у 2004 р., коли напередодні політичного вибуху, що увійшов в історію як Помаранчева революція, жодна з соціологічних служб не фіксувала готовності людей до акцій протесту. Причому на той час відбувалося зростання української економіки. Проте, наприклад, у розпал фінансовоекономічної кризи 2008 р. невдоволення ситуацією понад 80 % населення так і не вилилося в будь-які протестні форми. Основною причиною небажання громадян брати участь у протестах є відсутність віри в те, що акції та демонстрації щось змінять – так у травні 2013 р. вважали 56 % населення. Іншими причинами є страх репресій з боку влади (33 %), недовіра до лідерів, які організують мітинги (32 %) [18, с. 15-16]. Підтвердженням останньої тези є те, що, наприклад, на акцію «День гніву» проти режиму Януковича, організовану опозицією у 2011 р., замість сотень тисяч, як розраховували її організатори, не прийшло навіть і п'яти тисяч.

У цьому контексті цінним є зауваження Р. Дарендорфа, зроблені ним у праці «Сучасний соціальний конфлікт. Нарис політики свободи». Заперечуючи тезу К. Маркса про те, що революції спричиняють нестерпні умови життя, він пише, що вибухи відбуваються, коли виникають незначні явища – «промінь надії, спалах незадоволення – частіше за наявності ознак слабкості влади, натяків на політичну реформу» [19, с. 14].

Ненасильницькі дії є різновидом соціального конфлікту в умовах трансформації або модернізації суспільства. Відомим вітчизняним соціологом Інституту соціології НАН України В. Вороною виокремлено соціально-психологічні чинники, що обумовлюють поведінку людини в умовах трансформації суспільства і виступають рушієм або гальмом на шляху його реформування/модернізації. Емпірично доведено, що:

- у сфері взаємодії населення і держави модернізація блокується через низький рівень інституціональної довіри;
- у сфері міжгрупових зв'язків (взаємодій) головне гальмо – низький рівень соціальної солідарності;
- у сфері особистої самореалізації розкриття потенціалу індивідуального суб'єкта блокується неможливістю ефективного використання соціального та культурного потенціалу.

Стимулюють же модернізацію:

- позитивна динаміка включення населення у використання новітніх комунікаційних технологій, а також
- позитивна (хоча й поки що млява) динаміка активних життєвих стратегій людей, які виступають рушійною силою інноваційних процесів.

Сукупна ж дія всіх факторів визначає переважання у структурі життєвих стратегій населення «пасивно-приспосованської» моделі, яка не сприяє активізації процесів модернізації, а відповідно звужує соціальну базу протесту [20, с. 15–16].

Найхарактернішим виразом цієї тенденції є зростання ваги та значущості політичної культури, до якої політологи включають опанування особою знань у сфері політики, підвищення рівня її компетентності, активну участь у політичному житті на основі сформованих власних переконань тощо. За свідченням вітчизняного вченого М. Щербак, для українського суспільства є характерним переважно пасивнодемократичний тип політичної культури (табл. 2).

*Таблиця 2.
Структура українського суспільства за типами
політичної культури, %. Джерело: [21, с. 157].*

Типи політичної культури	Частка представників
Активно-демократичний	16,7
Пасивно-демократичний	50,7
Активно-тоталітарний	5,9
Пасивно-тоталітарний	26,7

Кожен тип політичної культури має свої особливості. Представники типологічної групи «активно-тоталітарний» не сприймають ідей демократії, але є при цьому політично активними виразниками цінностей тоталітарного суспільства. Вони становлять 5,9 % усіх опитаних. Люди, що входять до групи «пасивно-тоталітарний тип», також не сприймають ідей демократії, але при цьому не налаштовані активно захищати цінності тоталітарного суспільства, яких вони дотримуються. Вони становлять 26,7 %. «Активно-демократичний» тип політичної культури утворює політично активну частину суспільства, що вирізняється готовністю захищати цінності демократії. Таких громадян не багато, лише 16,7 %. Група «пасивно-демократичний» тип політичної культури (становить 50,7 % усього населення країни), характеризується прийняттям цінностей демократичного суспільства, але вона не готова активно їх підтримувати [21, с. 157].

Таким чином, можна зробити висновок, що в українському суспільстві дві третини громадян сповідують ідею демократії, однак більшість з них не готові активно відстоювати її цінності. Останнє підтверджують дані соціологічних опитувань 2013 р. щодо участі громадян України у суспільно-політичних заходах (табл. 3).

*Таблиця 3.
Рівень участі респондентів
у суспільно-політичних заходах (СПЗ), %. Джерело: [22, с.
115].*

Інтенсивність участі	З урахуванням усіх видів активності	З урахуванням лише неперотестної активності	З урахуванням лише протестної активності
Не брали участі в СПЗ	79,8	81,4	94,2
Брали участь в одному з видів СПЗ	11,7	12,2	5,1
Брали участь у двох і більше видах СПЗ	8,5	6,4	0,7

Водночас за невеликої частки людей, що сповідують активно-демократичний тип політичної культури, їх соціальна функція вагома, оскільки своєю активною позицією вони можуть впливати на суспільну думку і за певних умов «активізувати» пасивну частку населення, як це засвідчив досвід Майдану.

Вітчизняні вчені для пояснення стану існування сучасного українського суспільства розглядають випадок модернізації, де система, переживши загострення кризи, тим не менше не була модернізована (або була частково модернізована). Вихід з такого варіанту потенційно вміщує декілька відгалужень: 1) стагнація-демонтаж (нарощення ентропії); 2) зависання (перехід до попередньої хронічної фази); 3) спрощення. Іншими словами, найбільш вірогідними сценаріями розгортання постмодернізаційного етапу кризового синдрому є ситуації, де система замість «оновлення» деградує або гине (повністю переформатується) [23, с. 154].

Перебування політичної системи у такому стані зберігає систему, однак провокує поширення її зон дисфункціональності, що підтверджує поширення в українському соціумі явищ аномії та громадської депривації (М. Шульга). Стан аномійної деморалізованості характеризується зламом звичних, стійких соціальних зв'язків і відносин, і як наслідок – масовою фрустрацією, деформацією колишньої системи суспільних цінностей, загальною кризою нормативно-правової свідомості. Громадянська депривація полягає у «звуженні можливостей задоволення громадянських потреб, у неможливості задоволення потреб особистості як громадянина з причини різноманітних обмежень, перешкод, в умисному нагромадженні формальностей і використанні їх у корисливих цілях» [24, с. 77]. На цій основі зростають протестні настрої населення, знижується рівень довіри до державних інститутів, зростає соціальна напруженість.

У стабільному суспільстві поведінку членів спільноти регулює ціннісно-нормативна система як безпосередньо через рольові очікування щодо поведінки людей, так і опосередковано – формуючи свідомість. Натомість у нестабільному суспільстві, де ціннісно-нормативна система піддається руйнуванню і виникає стан аномії, поведінка зумовлюється передусім особливостями індивідуальної свідомості його членів. Вирішального значення набуває афективний, когнітивний і моральний потенціал індивідуальних особливостей свідомості та поведінки людей [25, с. 59].

Природа, форми та засоби виникнення та розв'язання суспільно-політичних конфліктів в Україні доби незалежності дозволяють відносити їх до категорії «новий» або «сучасний» соціальний конфлікт. Їх особливість, за вітчизняним соціологом О. Іваненко, зводиться до таких рис: по-перше, відбулася зміна основних суб'єктів соціального конфлікту. Робітничий клас саме як суб'єкт соціального конфлікту, а також соціальні групи, що входять до його складу, багато в чому кількісно і якісно змінилися. По-друге, якісно змінилися об'єкт і предмет соціального конфлікту. Сучасний конфлікт виникає з приводу різноманітних прав та їх забезпечення, що проявляється у суперечності між громадянськими правами та економічним зростанням, якого недостатньо для забезпечення всіх тими правами, що закріплені за громадянами. По-третє, принципово змінились засоби, форми і в цілому шляхи мобілізації і організації мас. Прикладом цього є перетворення ЗМІ на суцільну комунікативну мережу із використанням не лише газет, радіо і телебачення, а й мобільних телефонів, комп'ютерів, Інтернет, факсу, електронної пошти та інших засобів комунікації [26, с. 370–371].

До цього слід додати, що змінилася інституційна база сучасного конфлікту, оскільки його учасниками стають так звані нові соціальні рухи, неформальні або неурядові організації, інтернет-спільнота тощо. Саме вони вносять багато нового у форми і зміст ненасильницького протесту, його стратегію і тактику.

Отже, масовий ненасильницький протест за своїм змістом вписується у контекст глобальних зрушень доби «третьої хвилі» демократизації і нового соціального конфлікту. Оскільки ненасильницький протест є соціальним явищем, природа якого має безпосередній зв'язок з багатьма сферами соціального буття – економічною, політичною, соціокультурною – і визначається багатством форм прояву, то й його аналіз передбачає врахування великої кількості чинників. Останнє можливо лише в межах різних підходів і концептуальних моделей, зокрема, функціонального, конфліктного, соціології громадських рухів, колективної поведінки, відносної деривації та ін. Його ж базовою, світоглядною засадою є філософія ненасилля.

Специфіка і форми залучення громадян України до ненасильницького протесту обумовлені соціально-економічним розвитком країни, складністю переходу до ринкового господарства, вирішенням завдань національного та державного будівництва тощо. Ефективність ненасильницького протесту залежить від обсягів соціального капіталу і здатності до солідарності різних соціальних груп і верств населення, що й продемонстрували події на «майданах» у різних містах України на початку 2000-х років.

1. Ченовет Е. Чому ненасильницький спротив ефективний. Стратегічна логіка громадянського конфлікту / Ерика Ченовет, Марія Дж. Стефан ; [пер. з англ. С. Гіріка]. – К. : ТОВ «Видавництво “КЛЮ”», 2014. – 304 с.
2. Кузьо Т. Пострадянські перетворення в Україні: теоретико-порівняльний аспект / Т. Кузьо // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / [пер. з англ.]. – К. : Видавничий Дім «КМ Академія», 2004. – С. 45–63.
3. Костюшев В. В. Социальный протест в поле политики: потенциал, репертуар, дискурс (опыт теоретической интерпретации и эмпирической верификации) / В. В. Костюшев // Полис. – 2011. – № 4. – С. 144–157.
4. Панькова О. Страйковий рух в Україні: тенденції та особливості / Оксана Панькова, Катерина Іващенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 236–248.
5. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют / Гарр Т. Р. – СПб., 2005. – 461 с., ил.
6. Почепцов Г. Г. Революция.com. Основы протестной инженерии / Почепцов Г. Г. – М. : Европа, 2005. – 532 с.
7. Торо Г. Д. О гражданском неповиновении [Електронний ресурс] / Генри Девид Торо. – Режим доступу : http://www.lib.ru/INPROZ/TORO/s_nepowinowenie.txt.
8. Трудным путем демократии: процесс государственного управления в США / [Джанда К., Берри Д. М., Голдман Д., Хула К. В.] ; пер. с англ. – М. : РОССПЕН, 2006. – 656 с., ил.
9. Шарп Дж. Від диктатури до демократії: концептуальні засади здобуття свободи [Електронний ресурс] / Джін Шарп // / Ін-т Альберта Ейнштейна. – 87 с. – Режим доступу : http://www.aeinstein.org/wp-content/uploads/2013/10/FDTD_Ukrainian.pdf.
10. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / П'єр Розанвалон ; [пер. з фр. Євгена Марічева]. – К. : Видавничий Дім «КиєвоМогилянська академія», 2009. – 287 с.
11. Патнем Р. Ценности и социальный капитал как основа социально-экономического развития / Р. Патнем // МЭ и МО. – 1995. – № 4. – С. 77–86.
12. Піддубний В. Регулятивна функціональність соціального капіталу / В. Піддубний // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – Вип. 1 (15). – Т. 1. – С. 304–313.

13. Стегній О. Методологія дослідження соціальних рухів у суспільстві соціальних ризиків / О. Стегній // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 59–66.
14. Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання: аналіт. доповідь / [Я. А. Жаліло, К. А. Кононенко, В. М. Яблонський та ін.] ; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2014. – 132 с.
15. Мартинюк І. Особливості функціонування солідаритетів за умов загострення суспільнополітичної кризи / І. Мартинюк, Н. Соболева // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – Вип. 1 (15). – Т. 1. – С. 173–185.
16. Майборода О. Політична влада і суспільна солідарність в Україні / Олександр Майборода // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2013. – № 2. – С. 362–379.
17. Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації / Л. Резнік. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – 336 с.
18. Кочубей Л. «Мовчазний спротив» проти влади: особиста відповідальність українців за стан справ в суспільстві / Лариса Кочубей // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2013. – № 4. – С. 14–25.
19. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Ральф Дарендорф ; [пер. з нем.]. – М. : Рос. полит. энциклопедия, 2002. – 288 с.
20. Ворона В. Передмова / В. Ворона // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – Вип. 1 (15). – Т. 1. – С. 13–22.
21. Щербак М. Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні: досвід застосування соціологічного тесту «Типи політичної культури» / Мирослава Щербак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 153–160.
22. Дембіцький С. Соціологічна діагностика стану громадянської активності в Україні / С. Дембіцький // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 113–119.
23. Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації незалежної України: причини виникнення та засоби подолання : [монографія] / Пояркова Т. К. – Суми : Університетська книга, 2015. – 351 с.
24. Шульга М. Феномен громадянської депривації / М. Шульга // Українське суспільство 1992– 2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 77–83.
25. Резнік О. Соціальна легітимація державності: методологічні і методичні проблеми вивчення / Олександр Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 50–62.
26. Іваненко О. Деякі характеристики комунікативного суб'єкта нового соціального конфлікту / О. Іваненко // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 370–383.